

СІНТАКСІС “АДВЕЧНЫМ ШЛЯХАМ”
ІГНАТА АБДЗІРАЛОВІЧА (МАТЭРЫЯЛЫ ДА “СЛОЎНІКА
СІНТАКСІЧНЫХ АРХАІЗМАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ”)

1. Беларускі філосаф і публіцыст *Ігнат Абдзіраловіч (Канчэўскі)* нарадзіўся ў Вільні Расійскай імперыі (1896 г.). Памёр у Вільні Польскай Рэспублікі (1923 г.). Нягледзячы на розныя імперскія вектары ў гісторыі Вільні, у адпаведны гістарычны перыяд гэта – беларускі горад, і, больш за тое, па меркаванні сучаснікаў, – Мекка беларускай культуры. Праграмае эсэ аб драматычным лёсе беларусаў і аб заўсёдным выбары паміж Усходам і Захадам “*Адвечным шляхам*” таксама надрукавана ў беларускай Вільні (1921 г.). У мове эсэ, несумненна, праявіліся мясцовыя асаблівасці. Наколькі яны мелі сістэмны – **агульнабеларускі** – характар, трэба яшчэ высвятліць на больш шырокім фактычным матэрыяле. Як і пытанне: ці існавала архаічная сінтаксічная сістэма і архаічная сінтаксічная норма?

2. У беларускай лексікаграфіі толькі адзін сінтаксічны слоўнік – слоўнік Г.У. Арашонкавай, В.П. Лемцюговай “*Кіраванне ў беларускай і рускай мовах*” (Мн., 1991). Галоўны клопат аўтараў слоўніка – падняць узровень культуры беларускай літаратурнай мовы ва ўмовах беларуска-рускага двухмоўя і міжмоўнай інтэрферэнцыі [2: 3].

Задуманы намі “*Слоўнік сінтаксічных архаізмаў беларускай мовы*”, або *Слоўнік “забытых” сінтаксічных канструкцый*, арыентаваны не на сінхранію, а на адлюстраванне гістарычнай перспектывы “*дыяхранія > сінхранія*” (і наадварот): у яго ўваходзяць такія сінтаксічныя канструкцыі, у семантычнай (глыбіннай) і фармальнай (паверхневай) будове якіх выяўляюцца спецыфічныя і непаўторныя ўласцівасці беларускай мовы канца XIX ст. – пачатку XX ст. пры супастаўленні з сучаснымі адпаведнікамі.

3. Сінтаксічныя архаізмы – былыя актыўна ўжывальныя канструкцыі, што былі выцеснены з ужытку іншымі канструкцыямі: (1) беспрыназоўнікавая – іншай беспрыназоўнікавай; (2) беспрыназоўнікавая – іншай прыназоўнікавай; (3) прыназоўнікавая – іншай беспрыназоўнікавай; (4) прыназоўнікавая – іншай прыназоўнікавай; (5) архаічны прэдыкат – сучасным прэдыкатам; (6) архаічны актант – сучасным актантам (у межах неідыяматычных (свабодных) і ідыяматычных структур). У асноўным сінтаксічныя архаізмы звязаны са зменай дзеяслоўнага кіравання асобных дзеяслоўных прэдыкатаў,

зменай кіравання першасных (невытворных) прыназоўнікаў, выцясненнем аднаго прыназоўніка іншым і г.д.

Заўважым пры гэтым, што ў пачатку 90-х гадоў ХХ ст. пачаў адбывацца працэс “вяртання” асобных “забытых” канструкцый. Дыяхронная апазіцыя канструкцый дазваляе казаць не толькі пра канкурэнцыю мадэлей і варыянтнасць сінтаксічных канструкцый, але і пра дынаміку сінтаксічнай нормы.

4. У публікацыі абмяжуемся асобнымі выпадкамі *сінтаксічнай спалучальнасці* (дзеяслоўнага кіравання):

(1)

1.1. АКУЗАТЫЎ > ДАТЫЎ

здрадзіць + В. скл. > Д. скл. [2: 100]: *Здрадзілі бацькаўшчыну...* [1: 15]. У [2: 100] падаецца і ўстарэлы варыянт – *каго-што* (О, веру, веру, што загнаны *Мяне не здрадзіць мой народ* (Я. Купала)).

1.2. ГЕНІТЫЎ > АКУЗАТЫЎ

(1) **бараніць** + Р. скл. > В. скл. [2: 44-45]: *Ніхто з сучасных сьвядомых грамадзян, калі ён не адтрымлівае значнай урадавай падмогі, шчыра ня пойдзе бараніць афіцыйных перакананьняў...* [1: 33].

(2) **слухаць** + Р. скл. > В. скл. [2: 228]: *Разумней паляпшаць паступова, кожны дзень, слухаючы голасу сумленьня...* [1: 27].

(3) **стрымліваць** + Р. скл. > В. скл.: *Разумней паляпшаць паступова, кожны дзень, слухаючы голасу сумленьня, чым у гаротныя часы рэвалюцыяў ня быць ў сілах стрымліваць голасу помсты і крыўды* [1: 27].

(4) **шукаць** + Р. скл. > В. скл.: *Шукаць новага багацьця, новага чалавечага ідэалу* [1: 9]; *якога (духа) вы шукаеце...* [1: 9]; *свайго ўласнага духу...* [1: 11]; *агульнай, адналітай формы...* [1: 12]; *...шукаць новага – надта марудная і клапатлівая праца...* [1: 22]; *лягчэй здаваляцца зацверджаным прыкладам, чым шукаць аднаведнейшага...* [1: 26]; *Калі душа вылілася ў адным абразе, яна ўжо перарастае яго, шукае ў глыбіні свае сонечнае істоты яшчэ глыбейшага, яшчэ аднаведнейшага сваёй нутранай праўдзе* [1: 27]; *чаму ў працоўнай рэспубліцы ніхто літаральна ня мае магчымасці жыць з уласнай працы, а павінен шукаць непрацоўнага заробку:...* [1: 37]; *...гэткія грамадкі-аб'яднаньні, каторыя шукаюць новага жыцця, новае долі...* *Калі сябру што не падабаецца, ён вольны пакінуць сябрыну, адыйсьці; калі ўсе незадаволены, сябрына распадаецца і сябры ідуць шукаць лепшай долі* [1: 40]; *І ўцякала ад гвалцячага жыцця, шукала свайго ратунку* [1: 43]. Калі меркаваць па колькасці кантэкстаў, **шукаць** – гэта цэнтральны канцэпт у эсэ.

У тэксце заўважаны і адзін кантэкст з аказатывам (**шукаць** + В. скл.): *Прышла рэфармацыя, кінуліся беларусы **шукаць новае слова**...* [1: 10].

Сінтаксічныя варянты *шукаць школы* – *шукаць школу* ў сучаснай беларускай мове апісаны ў [3]. Паводле В.Г. Зялёнкі, канструкцыі з В. скл. ужываюцца часцей. На гэта ўплываюць наступныя фактары: 1) структурная аналогія (уздзеянне канструкцый з традыцыйным аказатывам: *шукаць сястру* → *шукаць школу*); 2) выражэнне большай дакладнасці: *шукаць школы* (Р. скл.) → **увогуле** – *шукаць школу* (В. скл.) → **іменна гэтую**. З апошнім тэзісам не можам пагадзіцца, бо наступны прыклад з публікацыі аўтара сведчыць хутчэй аб адваротным: *Ён (Тодар) разам з сялянамі паехаў дадому, а Максімка паехаў **шукаць Дома селяніна*** (К. Чорны).

Больш верагоднай нам падаецца апазіцыя селекцыйных катэгорый *канкрэтнасць* – *абстрактнасць*, што аўтар пацвярджае наступнымі лічбамі дзеяслоўных словазлучэнняў з 12-томнага *Збора твораў Я. Коласа* [3: 73]:

Дзеяслоў <i>шукаць</i>	В. скл. прамога аб'екта		Р. скл. прамога аб'екта			
	канкр. наз.		абстр. наз.			
	асоба	прадмет	асоба	прадмет		
	9	17	–	1	14	27

Як бачым, канкрэтныя назоўнікі часцей ужываюцца пры дзеяслове *шукаць* у форме аказатыва (*Сцёпка зрушыў з плошчы і пайшоў **шукаць рабфак***), абстрактныя – у форме генітыва (... *Адзін брат выбраўся ў Амерыку, другі паехаў **шукаць шчасця і волі***).

Асобна разгледзім выпадкі, звязаныя з такой з'явай, як “**негацыя**”: кіраванне прамапераходных дзеясловаў змяняецца з аказатыва на генітыў у тых выпадках, калі яны ўжываюцца з адмоўнай часціцай *не*.

не + V f + Р. скл. > **не** + V f + В. скл.: *Ў гэтых цесных мізэрных рамкі **не ўсадзіць вялікай душы чалавека*** [1: 17]; *Духу эльліна-рымскіх народаў **прыняць не маглі**...* [1: 18]; ...*ўсё гэта **ня робіць клопату** ў кожным выпадку думаць, як трэба рабіць, і зьвяртацца да ўласнага сумлення* [1: 22]; *Толькі тады **жыцця ня будзе сьціскаць** форма і чалавек здаволіць сваё прыроднае імкненне быць тварцом* [1: 26].

Правіла негацыі кадыфікавана ў “*Беларускай граматыцы для школ*” (Вільня, 1918 г.) Б. Тарашкевіча. Гэтая сінтаксічная норма праіснавала да 1933 г. Пасля рэформы 1933 г. у выпадку негацыі прамапераходных дзеясловаў пачаў ужывацца аказатыв – па аналогіі з рускай мовай.

Тып архаічных апазіцый (2) у тэксце эсэ не выяўлены.

(3)

2.1. ГЕНІТЫЎ з прыназоўнікам > ДАТЫЎ

належыць + да Р. скл. > Д. скл.: *Будучына належыць да творчай асобы...* [1: 42].

2.2. АКУЗАТЫЎ з прыназоўнікам > ТВОРНЫ СКЛОН

паважаны + праз В. скл. > Т. скл.: *Дысцыпліна, вельмі паважаная праз грамадзянства, гэта – здольнасць пераламаць сябе і маўчаць, прымаючы тое, проці чаго дух пратэстуе, з чым сумленьне не згаджаецца* [1: 23].

2.3. ГЕНІТЫЎ з прыназоўнікам > ТВОРНЫ СКЛОН

Варыянтныя канструкцыі: (А) **карыстаць** + з Р. скл. > **карыстацца** + Тв. скл.: *Ангельскі работнік... карыстаў з эксплёатацыі індуса-земляроба, кафра-быдлавода...* [1: 14]; (Б) **карыстаць** + Тв. скл. > **карыстацца** + Тв. скл.: *...карыстаў прыбыткамі імэрыялістынага вырабу і гандлю...* [1: 14]; *Захад карыстае багацьцём рымскае культуры...* [1: 19].

(4)

4.1. ТВОРНЫ СКЛОН з прыназоўнікам > ГЕНІТЫЎ з прыназоўнікам

(1) **зьдзекавацца** + над Тв. скл. > з Р. скл. [2: 100]: *Гэтае права гвалцяць і над ім зьдзекуюцца ад часоў, калі палалі жывыя вогнішчы Нэрона і сьв. Інквізыцыі і да нашых часоў кулямёту і гумовай палкі* [1: 25]; *Ў абедзвюх культурах Эўропы над жыцьцём зьдзекуецца форма* [1: 25]. Назоўнікі *гвалт* і *зьдзек* таксама маюць у тэксце эсэ пашырэнне над Тв. скл.: *І вось ідзе гвалт над нашымі душамі* [1: 17]; *За даўгія вякі гвалту і зьдзеку над нашай душой мы ўцямілі...* [1: 17].

У эсэ прадстаўлена і варыянтная – сучасная – канструкцыя, што сведчыць пра “ваганне” і неўсталяванасць тагачасных сінтаксічных норм: **зьдзекуюцца** + з Р. скл.: *Чаму гэта дэталі жыцця так зьдзекуюцца з яго, калі зьменена самая аснова?* [1: 38].

У [2: 100] падаюцца 2 варыянты сучаснага кіравання: *здэкавацца з каго-чаго, (рэдка) над кім-чым*. На нашу думку, такая інтэрпрэтацыя – відавочная памылка: дзеяслоў *здэкавацца* ўваходзіць у склад ЛСГ “Дзеясловы адносіні з адмоўнай ацэнкай”, а таму тут мажлівая толькі першая канструкцыя, уласцівая іншым дзеясловам пэўнай групы. Параўн.: *смяяцца з каго-чаго (‘насміхацца, здэкавацца з каго-чаго-н., высмейваць каго-, што-н.’)* [2: 228-229].

(2) **навучыцца** + ад Р. скл. > у Р. скл.: *Бярыце ярмо маё на сябе і навучэцеся ад мяне...* [1: 43].

(3) **пачынаць** + ад Р. скл. > з Р. скл. [2: 189]: *пачынаючы ад паўстаньня ў Англіі 1381 г. і канчаючы “Сялянскай вайною” 1525 г.* [1: 19].

У публікацыі прадстаўлены фрагмент супастаўлення двух зрэзаў беларускай літаратурнай мовы – сінтаксічных мадэлей простага сказа пачатку XX ст. і суадносных структур пачатку XXI ст. Супастаўленне моўных фактаў беларускай мовы ажыццяўляецца на ўзроўні *сінхронія – дыяхронія* (і наадварот).

Сінтаксічныя архаізмы раней не апісваліся ў беларускай граматыцы. Ва ўніверсітэцкім курсе беларускай мовы прадстаўлены толькі *фанетычныя, лексічныя, марфалагічныя і семантычныя архаізмы*. Апісаныя сінтаксічныя архаізмы ўвойдуць у “Слоўнік сінтаксічных архаізмаў беларускай мовы”.

Выяўленыя ў публікацыі архаічныя сінтаксічныя асаблівасці аднаго з помнікаў філасофскай думкі Беларусі пачатку XX ст. нельга лічыць індывідуальна-аўтарскімі (ідыястыльовымі). Гэта хутчэй праява мясцовых асаблівасцей – праява віленскіх гаворак. У абгрунтаванні такой высновы не выключаем таго факту, што І. Абдзіраловіч, як і многія яго сучаснікі, быў **двухмоўнай**, а можа нават і **трохмоўнай моўнай асобай** – *беларуска-польска-рускай* (улічваючы факт навучання ў Санкт-Пецярбургу і Маскве). А гэта значыць, што нельга выключаць і факту ўплыву іншых моў. Пры гэтым пэўныя элементы ў адпаведны перыяд фарміравання беларускай літаратурнай мовы – перыяд станаўлення сінтаксічнай сістэмы і сінтаксічных норм – нельга лічыць *сінтаксічнымі паланізмамі* або *сінтаксічнымі русізмамі*, бо ў беларускіх гаворках, на аснове якіх ўтворана СБЛМ, ёсць ўсё (у тым ліку і *агульныя беларуска-польскія і беларуска-рускія ізасінтаксічныя элементы*), асабліва на памежжы.

ЛІТАРАТУРА

1. Абдзіраловіч, І. Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду / І. Абдзіраловіч. Мн.: Навука і тэхніка, 1993.

2. Арашонкава, Г.У., Лемцюгова В.П. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах: Слоўнік-даведнік / Г.У. Арашонкава, В.П. Лемцюгова. Мн.: Вышэйшая школа, 1991.

3. Зялёнка, В.Г. *Шукаць школы ці шукаць школу, чакаць пезда ці чакаць поезд* // Беларуская лінгвістыка. Вып. 32. Мн., 1987. С. 72-73.